

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

Kafedra: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

Fənn: «Hüquq nəzəriyyəsi - 2»

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU 7. «Hüququn realizəsi».

Bakı – 2015

P L A N:

GİRİŞ:

1. Hüququn realizəsinin anlayışı və formaları.
2. Hüquq normalarının tətbiqi və tətbiqi aktları.

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Dərslik. Polis Akademiyası. Bakı-2007.
2. «Hüquq nəzəriyyəsi» sxemlər albomu. Polis Akademiyası. Bakı 2010.
3. **M.Məlikova.** «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Dərslik. Bakı-1979.
4. **M.Məlikova.** «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Dərslik. Bakı -1988.
5. **V.N.Xropanyuk** «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Bakı -1995.
6. **V.V.Lazarev** «Ümumidövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Bakı-Qanun 2007.
7. Venqerov. TQP
8. Marçenko
9. **N.İ.Matuzov., A.V.Malğko.** «Teoriə qosudarstva i prava». Moskva-öristğ-2001.
10. **O.G.Leyst.** Suşnostğ prava. Moskva-Zerüalo. M 2002.
11. R.T.Muxav «Teoriə qosudarstva i prava». M-2002

GİRİŞ

Hüquq, fəlsəfənin və nəzəriyyənin kateqoriyası kimi, real məzmun daşıyaraq alət rolunu oynayır. Onun mahiyyəti hansı reallığı əks etdirməsi barədə mübahisə etmək, hüququn yaranması barədə müxtəlif cür düşüncələrə qapılmaq və s. mümkündür. Lakin məsələn inpraktiki müstəviyə çıxaranda vahid dayaq nöqtəsi, vahid baxış, vahid mövqe axtarmaq lazımdır. Əslində, əgər praktik hüquqşünas hüquqa düzgün qərar çıxarmaq üçün müraciət edirsə, əgər hüquq vətəndaşlar və vəzifəli şəxslərin hərəkətlərini – bu, davranışın ümumi miqyasıdırsa - ölçüb-biçməyə imkan verirsə onda heç olmasa bircə şeydə tam müəyyənlik olmalıdır: hansı mənbəyə istinad etməli, hansı qaynaq əsasında qərar çıxarmalı?

Əgər hüququ hərə bir cür anlasaydı, onda o öz dəyərini itirərdi, ictimai münasibətlərin sabitləşdirilməsi və nizamlanmasına dair öz rolunu yerinə yetirməkdən imtina edərdi.

Hüquq tətbiq olunmaq üçün yaradılır və fəaliyyət göstərir. Hüququn realizə mexanizmi olmasaydı o, cəmiyyətdə heç bir üstün mövqe tuta bilməzdi.

Hüququn normativ tələblərinin real davranışa keçidinin uğuru, yaxud uğursuzluğu son nəticədə lazımi maddi bazanın, elmi-texniki təminatın, münbit mədəni-siyasi iqlimin, təşkilati tədbirlərin və s. yaradılması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, hüququn həyata keçirilməsi prosesinin subyektiv tərəfinə, insanların iradəsi və təfəkkürünə birbaşa təsir vasitələri böyük əhəmiyyətə malikdir. Əgər insanlar qarşıya qoyulmuş tələblərə malik olmaqdan qətiyyətlə imtina edirlərsə, onda bu tələblər onların davranışında heç zaman həyata keçməyəcəkdir.

Dövlət tərəfindən elə hüquq norması seçilməlidir ki, o, cəmiyyətdə asanlıqla realizə ola bilsin, insanların həyat tələbatını ödəsin. Bu hüququn əsas məqsədidir.

Hüququn sosial təyinatı insanların davranışını nizamlamaqdır. Ancaq dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş normalar mürəkkəb realizə mexanizmi olmadan öz nizamlama funksiyalarını yerinə yetirə bilməzlər. Hüquqi göstərişlər vasitəsilə həyata keçirilməyən hüquq normaları öldürülər. Hüquq fəaliyyətində realizə olunmursa o heç nədir. Əgər hüquq cəmiyyətin həyatındakı realizə mexanizmindən kənara çıxıbsa onu anlamaq mümkün olmayacaqdır. Bu kiçik tədqiqatımızda məqsəd hüququn ictimai həyatda öz gerçək yerini tapmasının mahiyyətini açmaqdır.

«Hüququn realizəsi problemi iki tərəfə malik olur və iki istiqamətdə nəzərdən keçirilə bilər: dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin hüquqa əməl etməsi; hüququn vətəndaşların əməllərində təşkilatların və birliklərin fəaliyyətində realizə olunması» (6, S. 241).

Sual 1. Hüququn realizəsinin anlayışı və formaları.

Jəmiyyətdə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş hüquq normaları onların həyata keçirilməsi mexanizmi olmadan öz tənzimləmə funksiyalarını yerinə

yetirə bilməzlər, yəni bu mexanizm olmasa, heç bir hüquqi dövlətdən də söhbət gedə bilməz. Qəbul olunan hüquq normaları elə kağız üzərində qalib «pas atar».

Hüquq normaları insanların davranışına fəal təsir göstərmək, ictimai münasibətləri tənzimləmək üçündür. Hüququn insanların davranışına təsiri onların iradəsi və şüuru vasitəsilə həyata keçirilir. Hüquqi nizamasalma sayəsində insanlar hüquq normalarının tələblərinə uyğun olaraq davranırlar. Onların davranışı nizamlanır, ictimai inkişafın tələblərinə, vətəndaşların ümumi maraqlarına uyğunlaşdırılır. Bir növ vətəndaşların mənafeyinə əsaslandırılır.

Hüququ realizəsi əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi problemi iki tərəfə malik olur və iki istiqamətdə nəzərdən keçirilə bilər: dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin hüquqa əməl etməsi; hüququn vətəndaşların əməllərində, təşkilatların fəaliyyətlərində, eləcə də birliklərin fəaliyyətində realizə olunması.

Dövlətin hüququ realizəsinin ilkin forması qanunvericiliklə məşğul olmaqdır. Hüquqi qanunların qəbul edilməsi, hüquq qaydalarının qanunlarda formalaşdırılması qanunvericinin ən çətin və ən xeyirxah işidir. Bununla da onlar ictimai münasibətlərdə əks olunan, əşyaların öz təbiətindən irəli gələn, hallara görə obyektiv, yerində və zamanında təbii tələbləri realizə edirlər.

Qanun qüvvəli aktların qəbul edilməsi-artıq ikinci işdir. Burada qanunda ifadə olunan hüquq əsasən konkretləşmə formasında realizə edilir. Qanunlardakı boşluqlar və qanun qüvvəli aktlarda normaların yoxluğu ucbatından ali məhkəmə instansiyaları da, anqlo-sakson hüquq sistemi ölkələrində isə ümumiyyətlə məhkəmələr hüququn konkretləşdirilməsi ilə məşğul olurlar. Məhkəmələr tərəfindən hüququn realizəsini müxtəlif cür dəyərləndirmək olar, lakin fakt faktlığında qalır: müəyyən situasiyalarda hakimlər hüququ birbaşa olaraq həyatdan «qazıb çıxarırlar» və hətta bu mənada qanunverici ilə rəqabət aparırlar. Ümumi qaydaya görə, hakimlərin və dövlətin digər vəzifəli şəxsləri tərəfindən hüququn başlıca realizə forması qanunlarda və qanun qüvvəli normativ aktlarda olan hüquq normalarının tətbiqi hesab olunur. Məhz bu ana diqqət yetirməliyik. Hüququn realizəsi vətəndaşların mövqeyindən baxdıqda onların sözügedən formalarda ehtiva edir və bəzi hallarda qanunvericilik prosesində iştirakını hüququn konkretləşdirilməsini əlbəttə ki, bu konkretləşdirmə onların öz səviyyələrində həyata keçirilir. Məsələn,

- xalqın iradə ifadəsinin qanunda möhkəmləndirilməsi halında hər hansı məsələnin referendumda həlli;

- sahibkar ilə mzdlu işçi arasında müqavilə şərtlərinin qanun çərçivəsində konkretləşdirilməsi;

- vətəndaşın xüsusi ittiham qaydasında iş açdırması və s.

Lakin hər halda vətəndaşlar üçün qanunda və qanun qüvvəli aktlarda ifadə olunmuş qanunverici iradəsinin, qanunverici göstərişlərinin realizəsi daha səciyyəvidir. Qanunverici iradəsinin realizənin bir forması da normativ aktların vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən təfsir edilməsidir. Təfsir aktları hüquqa heç nə əlavə etmirlər. Hüququn və qanunun fərqi ilə bağlı hər şey daha çox normativ fəaliyyət üçün əhəmiyyətə malikdir. Hüququn məhz obyektiv mənada realizəsindən danışmaq qəbul olunmuşdur.

Beləliklə, «hüququn realizəsi özlüyündə fəaliyyətdir, qanunda müvafiq qaydada ifadə olunmuş iradədir (həm proses və həm də son nəticə kimi)» (6.S.242).

Hüququn realizəsi normaların tələbi kimi müəyyən əməlləri etmək, yaxud onlardan çəkinmək ilə sonrakı faktik hərəkətlərin məcmusu arasında tam müvafiqliyə nail olunma mənasını verir. Məsələn, fərdi əmək fəaliyyətini tənzimləyən normalara əsasən, vətəndaşlar məşğuliyyətə başlamazdan öncə:

1. İcazə almalıdır;
2. İcazə sənədi almaq üçün dövlət rüsumu ödəməlidirlər;
3. qeydiyyat vəsiqəsini, yaxud patent almalıdırlar.

Ekvivalentlər deyil, yalnız bu hərəkətlər və yalnız onlar tam həcmdə qanunun tələblərinin realizəsi mənasını verəcək. Hüququn realizəsi ilə qanunvericinin səy etdiyi və onun fikrincə, faydalı olan məqsədə nail olunur. Sonuncuya çatma hüququn realizəsi çərçivəsindən kənara çıxır. Hüquqşünası yalnız qanunun tələb etdiyi hərəkətlər maraqlandırır.

Cəmiyyətdə hüququn proses kimi realizəsi obyektiv və subyektiv tərəfdən səciyyələndirilə bilər. Obyektiv tərəfdən o özlüyündə müəyyən vasitələrlə, müəyyən ardıcılıqla, təyin edilmiş müddətdə və müəyyən məkanda hüquq normaları ilə nəzərdə tutulan hüququayğun hərəkətlərin həyata keçirilməsini ehtiva edir, subyektiv tərəfdən hüququn realizəsi subyektin realizə edilən hüququn tələblərinə müvafiq hərəkətləri həyata keçirməsi anında hüquqi göstərişlərə və münasibəti ilə xarakterizə edilir. O, hüququn realizəsində birbaşa maraqlı ola, bilər, normaları vəzifə borcuna uyğun, yaxud xoşagəlməz nəticələrin qorxusundan həyata keçirə bilər. Lakin başlıcası bu prosesdə hərəkətlərin obrazına, onların məkan və zaman şərtlərinə təsərrüfatlı əməl etmədir. Məcburi şərtlərdən hər hansı biri pozulduqda realizə baş verməyəcəkdir.

Beləliklə, qanunların və digər normativ aktların verilməsi dövlət üçün vasitədir. Qanunvericilik bu və ya digər hüquq normalarını müəyyənləşdirərək müəyyən sosial nəticəyə ümid edir. Sosial nəticəyə nail olunması yalnız müxtəlif subyektlərin hüququayğun davranışının köməyi ilə mümkündür. Hüquq normaları məhz bunun vasitəsilə realizə olunur.

Bütün bunlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, «Hüququn realizəsi dedikdə, ictimai münasibətlər subyektlərinin hüququayğun davranışı yolu ilə dövlətin yuridik göstərişlərinin həyata keçirilməsi prosesi başa düşülür»[□]. Yaxud da, «hüquq, normalarının realizəsi hüquq normalarının, tələblərinin hüququayğun davranışı yolu ilə subyektlərin real davranışında ifadə olunmasıdır etməsidir» (2. S. 102)[□].

Hüquq ədəbiyyatlarında hüquq normalarının realizəsi formalarına dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur (2, S. 102). Müxtəlif əsaslara görə, hüquq normasının məzmunu ilə şərtlənən hərəkətlərin xarakterinə görə hüququn realizəsinin aşağıdakı formaları vardır:

- 1) hüquqların həyata keçirilməsi, yaxud subyektiv hüquqlardan istifadə edilməsi;
- 2) hüquqların (vəzifələrin) icra edilməsi;

- 3) hüquqlara (qadağalara) riayət edilməsi;
- 4) hüquq normalarının tətbiqi və ya onların realizəsinin xüsusi forması (2, S. 102).

Bu, hüququn realizəsinin formalarının heç də tam siyahısı deyil, onun yalnız əsas istiqamətləridir.

Hüquq normalarının realizəsi formalarının çoxşaxəliyi aşağıdakı məqamlarla şərtləşir:

- 1) hüquqla tənzim edilən ictimai münasibətlərin məzmunu və xarakterinin müxtəlifliyi;
- 2) hüququn insanların davranışına təsir vasitələrinin fərqli olması;
- 3) hüquq normalarının məzmununun spesifikliyi;
- 4) hüququayğun davranışın zahiri təzahürləri.

1. Beləliklə, hüquq normalarına əməl etmək subyektlərin hüquq normaları ilə qadağan olunan hərəkətləri etməkdən çəkindikləri hallarda mövcud olur. Hüquq normalarının realizəsinin bu formasının mahiyyəti cəmiyyətə, dövlətə və şəxsiyyətə ziyan vuran hərəkətləri etməməkdən ibarətdir. Bu, hüquqi tənzim etmə sferasında subyektlərin davranışının passiv formasıdır. Məsələn, hüquq normaları ilə qadağan olunmuş hərəkətləri etməməklə vətəndaşlar bu normaların tələblərini realizə etmiş olurlar. İcradan fərqli olaraq (bu normaların tələblərini) vəzifələrə riayət etmək passiv xarakter daşıyır. Çünki bu zaman hüquq müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinmə yolu ilə realizə edilir. Birinci halda vətəndaşlar hüquq normasını realizə etmək üçün fəal hərəkət etməlidirlər, ikinci halda isə qadağan edilmiş hərəkətləri etməməlidirlər.

Hüquqa riayət çox mürəkkəb, eyni zamanda cəmiyyətin stabilliyi və normal fəaliyyəti üçün çox vacib hadisədir. Məhz bu mənada biz qanunsever vətəndaşlardan danışıq (hüquq normalarında nəzərdə tutulan hərəkət və hərəkətsizlikdən çəkinən). Riayət hüququn realizəsinin passiv formalaşdırılması və ya qeyri-iradəvi). Hüquq normasında nəzərdə tutulan davranışa riayət elə hüquqa riayət hesab olunur.

«Burada hüququn norma və prinsiplərinin tələblərinin (hansı ki, bizə uşaqlıqda, gündəlik həyatda, daxil olduğumuz mühitdə aşılıb) vərdiş kimi yerinə yetirilməsinə yönəlmiş incə psixoloji mexanizm işə düşür» (7. S. 498). Biz işıqforun «qırmızı işığında» avtomobili sürməyib saxladıqda, başqasına olan borcumuzu tam şəkildə vaxtında ödədikdə, digər vətəndaşların hüquq və qanuni maraqlarını nəzərə aldıqda hüquqa riayət etmiş oluruq. Bu o deməkdir ki, həqiqətən qanuni sosial maraqlar mövcuddur. «Özünün və başqasının qanuni maraqlarına riayət etmək elə şəxsin özü ilə cəmiyyətin digər üzvlərini hüquq və azadlıqları tarazlığı gözləmək deməkdir» (7. S. 498).

2. Hüquq normalarından istifadə subyekt tərəfindən ona hüquq normaları ilə verilən imkanları realizə etməkdə ifadə olunur. Onların dispoziyalarında subyektiv hüquqlar nəzərdə tutulur. Hüququ riayət və icradan fərqli olaraq, istifadə etmə icazə verilən hərəkətləri etməkdən ibarətdir. Bu realizə forması, məsələn, vətəndaşların dövlət hakimiyyətinin nümayəndəli orqanlarına seçkilərdə iştirakı hüququnu, mülkiyyət hüququnu əks etdirən normalar realizə olunur. Bu realizə formasının xüsusiyyəti ondadır ki, ictimai

münasibətlərin iştirakçıları hüquq normalarının onlara imkan verdiyi hərəkətləri edə bilirlər. Bu realizə forması şəxsin baxışından asılı olaraq, həm aktiv, həm də passiv davranış ola bilər.

«Hüquqlardan istifadə – subyektin öz qanuni maraqlarını aktiv və yaradıcı şəkildə həyata keçirmək hüququdur» (7. S. 499).

Məsələn, vətəndaş öz qarşısında sosial məqsəd qoyur. Hər hansı bir mənzil özəlləşdirmək. Bunun üçün o, öz sosial məqsədlərini həyata keçirmək üçün müəyyən sənədləri toplamağa başlayır. O, müvafiq orqanlara müraciət edir, müxtəlif sənədləşdirmə proseduralarında iştirak edir. Aydın ki, burada şəxs özü-özünə hesabat vermir. O, sadəcə olaraq hüquqi əsasda öz məqsədlərinə nail olur – instituta daxil olur, mülkiyyətini qurur. Ancaq hüquqlardan sui-istifadə bəzən cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Məsələn, AR Konstitusiyasının 47-ci maddəsi fikir və söz azadlığını nəzərdə tutur. Yəni brada heç bir senzura yoxdur. Bununla belə həmin maddələrdə « irqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik oyadana təşviqata və təbliğata yol verilmir». Hətta seçkiqabağı təbliğat kompaniyası da sui-istifadə hallarına səbəb ola bilər. Məsələn deputatlığa namizəd öz seçkiqabağı təbliğat kompaniyası zamanı başqa deputatların şərəf və ləyaqətin, iş adına ləkə gətirən hərəkətə yol verməməlidir.

3. Hüquqi göstərişlərin icrası, subyektlər tərəfindən onların üzərinə düşən vəzifələrin fəal surətdə yerinə yetirilməsidir. Bu formada vətəndaşların, vəzifəli şəxslərin, dövlət təşkilatlarının, onların orqanlarının hüquqi vəzifələrini müəyyən edən normalar realizə olunur. Məsələn, tedarükçünün vəzifəsi müəyyən olunmuş müddətdə sifarişçiyə məhsulu çatdırmaqdır; borclunun vəzifəsi borcunu qaytarmaqdır; şahidin vəzifəsi hüquq mühafizə orqanlarına düzgün ifadə verməkdir. Bu formanın xüsusiyyəti ondadır ki, subyektlər öz istəklərindən asılı olmayaraq hüquq normalarının nəzərdə tutduğu fəal hərəkətləri etməlidirlər. Bu forma vəzifəqoyucu, məcbureddi normaların həyata keçirilməsi ilə bağlı olduğuna görə aktiv hərəkətləri tələb edir.

«Hüquqların icrası vəzifələrin aktiv şəkildə icrasını nəzərdə tutur. Bu vəzifələr ya qanunun tələblərindən, ya da müqavilədən irəli gəlir. Məhz buna görə onların realizəsi hüquqların icrası hesab olunur. Bu vəzifələr hüquqi forma ilə yanaşı sosial məzmunu malikdirlər. Hüquqların icrası vəzifələrin yerinə yetirilməsinə ehtiyac yaradıqda bunu məcburi olaraq təmin etməyə qadir olan mexanizmi nəzərdə tutur» (7. S. 498).

Müvafiq dövlət orqanlarına şikayətlər bu mexanizmin işə düşməsinə səbəb olur. Nəticədə vətəndaş öz vəzifələrini icra etməyə məcbur olunur.

«Hüququn tətbiqi – hüquqi norma və göstərişlərin realizəsinə yönəlmiş dövlət fəaliyyətinin bir istiqamətidir» (9. S. 454).

4. Hüququn tətbiqi onun realizəsinin xüsusi növüdür, formasıdır. O, dövlətin öz orqanlarının təmsalında onların fəaliyyəti ilə əlaqədardır və bu orqanlar tərəfindən konkret həyati halların tənzipinə yönələn hüquq normalarının tətbiqi nəticəsində hüquqi göstərişlərin qəbulundan ibarətdir. Dövlət hüququ tətbiq etmək yolu ilə öz fəaliyyətində iki əsas funksiyanı həyata keçirir:

- 1) Hüquq normalarının yerinə yetirilməsini təşkil edir;

2) İctimai münasibətlər iştirakçılarının hüquqlarını pozuntular-dan və onlara qarşı edilən qəsdlərdən mühafizə və müdafiə edir.

Hüququn realizəsinin xatırladılan formalarından başqa, realizənin fərdi və kollektiv formaları da fərqləndirilir. Belə bölgü həmin realizənin əsasında duran subyektlərlə şərtlənir.

Qanunverici iradənin realizə formalarının praktiki mənada təsnifatı hüquqi normalarının normal realizəsi prosesinin təminat metodlarının seçimi və qanunvericinin tələb etdiyi nəticələrin əldə edilməsi ilə sıx bağlıdır.

Hüququn normativ tələblərinin real davranışa keçidinin uğuru, yaxud uğursuzluğu son nəticədə lazımi maddi bazanın, elmi-texniki və resursla təminatın, münbit mənəvi-siyasi iqlimin, təşkilati tədbirlərin və s. yaradılması ilə bağlıdır. Bununla birgə hüququn həyata keçirilməsi, prosesinin subyektiv tərəfinə, insanların iradəsi və təfəkkürünə birbaşa təsiri vasitələri böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də dövlət vətəndaşlarda, vəzifəli şəxslərdə və hüququn kollektiv subyektlərində hüquq normalarında nəzərdə tutulan hərəkətlərin həyata keçirilməsi tələbatını, istəyini, yaxud vacibliyini formalaşdırmaq üçün bir sıra metodlardan yararlanır.

Tarix insan iradəsinin dövlətin göstərişlərinə tabe etdirilməsinin iki əsas vasitəsinə tanıyır: bu, mükafat vədi və fiziki məcburiyyət, yaxud hər hansı nemətlərdən məhrum etmədir.

Hüquqi dövlətdə repressiv-cəza və məcburetmə sfera və sahələri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, hüquqi göstərişlərin özünəməxsus «özünütəminat» imkanları genişlənir. Hüququn məqsədi isə insanların həyatı tələbatlarının ödənilməsidir. Buna görə də dövlət iradəsinin hüquqi realizə edən subyektlərin iradəsi ilə prinsipial uyğunluğu bərqərar edilməlidir.

Bu şəraitdə global perspektiv ixtisaslaşmış dövlət məcburetməsinin zəruriliyinin tədricən azalmasından ibarətdir. Hüququn məzmununun özü vətəndaşların əksər hissəsinin könüllü tabeçiliyini əsaslandırır. Lakin cəmiyyətdə hüquq normalarının «özünütəminatı»nı sadələşdirilmiş mənada başa düşmək olmaz. Digər tərəfdən müəyyən mərhələlərdə bir sıra dövlətlərin inkişafında amiranə-iradəli, inzibati təzyiq, məcburetmə və hətta repressiv metodların istifadəsində görmək mümkündür. İctimai münasibət iştirakçılarının marağı səlahiyyətverci normaların hərəkət sferasında, daha geniş isə qadağan olunmuş hərəkətlərdən, məhdudlaşdırmadan və vəzifəqoyucu göstərişlərdən kənarda onlara məxsus hüquqların realizəsindən ibarətdir. Dövlət səlahiyyətverci normaların realizəsi faktına görə mükafat vermirdi və qarşıya qoyulan hüquqlardan imtinaya görə məhrum etmə təhlükəsi ilə hədələmir. Səlahiyyətverci normaların məzmunu onların aid olduğu subyektlərin iradəsinə təminat edir, hüquqların realizəsinin nəticəsi isə arzuolunan nəticələri gətirir.

Vəzifəqoyucu normaların realizəsində insan qüvvəsi sərf olunur. Müəyyən kompensasiya kimi dövlət hansısa nemətləri vəd edir. Vəzifələrin təhlükə altında yerinə yetirilməsi güman ki, keyfiyyətli olmayacaq. Jəmiyyətdə insanların hansısa dairəsi hüquqi vəzifələrini daxili inamına görə, borc hissi ilə yerinə yetirir.

Hüquqa qadağalara əsasən, onların pozulduğu təqdirdə xoşagəlməz nəticələrin baş verməsi təhlükəli altında realizə olunur. Bu, azadlıqdan məhrumetmə, cərimə, islah işi və s. ola bilər.

Hüquq normalarının realizəsinin təmin olunması məqsədilə siyasi, məsələn, partiya təzyiği vasitələri və ideoloji, məsələn, təşviqat, əqidə metodlarından geniş istifadə olunur. Dövlət aparatı şəxslər və hakimiyyət nümayəndələri üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin həlledici məna daşıyan amil başqa bir şeydir. Dövlət öz hüquqi vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməsi üçün onlara əmək haqqı verir. Eləcə də, həvəsləndirmə tədbirləri də görür. Vəzifələrin yerinə yetirilməsi vəzifədən çıxarmağa qədər intizam cəzaları ilə nəticələnmə bilər. Qadağaların pozulması vəzifə cinayətinin, yaxud xəta tərkibini yaradır və bu qanunun sanksiyasına müvafiq cəzalandırılır.

Beləliklə, hüquq normalarının yuxarıda göstərilən realizə formaları bilavasitə formalar hesab olunurlar, çünki hüquqi tələblər ictimai münasibətlərin iştirakçıları tərəfindən birbaşa realizə edilir. Əgər bu formalar hüquq və vəzifələri tam həcmdə realizə etməyə imkan vermirsə, onda xüsusi realizə forması kimi hüququn tətbiqindən istifadə etmək zərurəti meydana çıxır.

SUAL 2. Hüquq normalarının tətbiqinin anlayışı və mərhələləri.

Göstərilən 3 formada hüquq normaları tam realizə oluna bilmədikdə hüquq normalarının tətbiqinə zərurət yaranır.

Hüququn tətbiqi-konkret işin, həyati hadisənin, müəyyən hüquqi situasiyasının həllidir. Bu, qanunun, ümumi hüquq normalarının konkret şəxslərə, konkret hallara, «əlavə»sidir. Hüququ tətbiq edən şəxsin, yaxud orqanın hərəkətləri insanlar və onların təşkilatları arasındakı münasibətlərinin inkişafının qanuni məcrada getməsinə istiqamətlənmişdir.

Hüquq normalarının tətbiqi ilə səlahiyyətli orqanlar və vəzifəli şəxslər yalnız onlara verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində məşğul olurlar. İstisna halda dövlətin iradəsi ilə ayrı-ayrı qanunları tətbiq etmək səlahiyyəti ictimai orqanlara verilə bilər. Məsələn, həmkarlar ittifaqları əmək qanunvericiliyinin bəzi normalarını tətbiq edirlər.

Hüquq normalarının tətbiq olunmasının böyük nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti vardır. Hüquq norması müəyyən məqsədə, nəticəyə nail olmaq üçün dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Hüquq özünün bu rolunu ancaq həyata keçirildikdə yerinə yetirə bilər.

Hüquq normalarını tətbiq etmək üçün onların özünü bilmək lazımdır. Normativ akt və onun əsas növü olan qanunları bilmədən onları tətbiq etmək olmaz. Hüquqi dövlətdə qanunun tətbiqinin əsas vəzifəsi vətəndaşların mənafeyini qorumağı təmin etməkdir. Hüquq normalarının vasitəsi ilə vətəndaşlar öz fəaliyyətini müəyyən bir istiqamətə yönəldirlər. Ona görə də təcrübədə baş verən hadisələrin qanunauyğun tətbiq olunmasının böyük əhəmiyyəti var və bu məsələ həmişə dövlət orqanları və vətəndaşların diqqət mərkəzində olmuş və olmaqdadır.

Hüququn tətbiqi dövlət fəaliyyət formalarından biridir. Hüququ tətbiq etməklə dövlət öz fəaliyyətində iki əsas funksionarı həyata keçirir:

1) hüquq normaları göstərişlərinin yerinə yetirilməsinin təşkili, fərdi aktlar vasitəsilə pozitiv tənzimlənmə;

2) hüquqların mühafizə və müdafiəsi.

Bu əsasda ədəbiyyatda hüquq tətbiqinin iki forması fərqləndirilir:

a) operativ - icraedici

b) hüquq mühafizəedici.

Hüquq tətbiqetmənin operativ - icraedici forması - dövlət orqanlarının hüquq norması əsasında hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi yolu ilə hüquq normalarının göstərişlərinin realizəsi üzrə hakimiyyət xarakterli operativ fəaliyyətdir.

Hüquq mühafizəedici fəaliyyət səlahiyyətli orqanların hüquq normalarının pozuntulardan mühafizə edilməsi üzrə fəaliyyətdir. Hüquq mühafizənin məqsədi subyektlərinə davranışına nəzarət etməkdir.

«Hüquq normasının tətbiqi - onun həyata keçirilməsi deməkdir». Hüquq normalarının tətbiqində qanunçuluğa ciddi surətdə riayət olunur. Hüquq normalarının düzgün tətbiq edilməsi ancaq qanunçuluğa ciddi surətdə riayət edilməsi şəraitində mümkün ola bilər. Yəni, göstərilən hadisəyə məhz müəyyən hadisəni nəzərdə tutan hüquq norması tətbiq edilir. Həmin hadisəni nəzərdə

tutmayan hüquq norması tətbiq edilə bilməz. Bu, həm də o deməkdir ki, məlum hadisəni nəzərdə tutan hüquq norması, öz məzmununa, mənasına dəqiq surətdə uyğun olaraq, məhz qanunda və digər hüquq mənbəyində ifadə edildiyi kimi düşünülməlidir. Sosializm cəmiyyətində hüquq normaları tətbiq olunduqda, qanunçuluq formal olaraq rəhbər tutulur və hətta çox zaman onların tətbiqində qanunçuluğu pozurdular. Deməli, hüquq normalarının tətbiqi ancaq qanuna uyğun olaraq aparılır. Hüquq normalarının tətbiqi - dövlət orqanlarının, vəzifəli şəxslərin, ictimai təşkilatların və ayrı-ayrı vətəndaşların elə fəal və yaradıcı fəaliyyətidir ki, həmin fəaliyyət prosesində normalarda əks olunan ümumi qaydalar konkret həyati hadisələrə tətbiq edilir.

Hüquq normalarının tətbiqi vətəndaşların bu normalarda əks olunan iradəsinin həyata keçməsidir. Hüquq normalarının tətbiqi məsələsi, hüquq normalarının həyata keçirilməsinin əsasıdır. Bunlar arasında ciddi fərq qoymaq və ya bunları müxtəlif məsələlər kimi şərh etmək ancaq dolaşlıqlara gətirib çıxarır. Hüquq normaları əksər hallarda onlara könüllü riayət edilməsi qaydası ilə həyata keçirilir. Fəhlə və ya qulluqçunun heç bir inzibati məcburiyyət olmadan əmək intizamına riayət etməsi, tikinti təşkilatının məcburiyyət olmadan razılaşmış plan üzrə iş aparması, sürücünün küçə hərəkəti qaydalarına riayət edərək avtomobil sürməsi, kirayənişinin ev kirayəsini öz vaxtında aparıb verməsi və s. hallarda biz hüquq normalarına könüllü riayət edilməsini görürük. Hüquq normalarına düşüncəli, könüllü riayət etmək əlbəttə, əhalinin şüurluluq səviyyəsindən asılıdır. Vətəndaşların heç bir məcburiyyət olmadan, Milli Məclisə seçkilər zamanı istədikləri namizədə səs vermələri onların hüquq normalarına şüurlu surətdə riayət etmələri və eyni zamanda onların bu hərəkətləri hüquq normasının tətbiqi kimi qiymətləndirilməlidir.

Vətəndaşlar hüquq normasını heç kimə tətbiq etmək səlahiyyətinə malik deyillər. Hüquq normalarının həyata keçirilməsi forması kimi normanın tətbiqi yalnız dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bununla belə dövlət orqanları həm də hüquq normalarına riayət edə və onları icra edə bilər.

Beləliklə, əvvəl qeyd edildiyi kimi hüquq normasının həyata keçirilməsinin digər forması onun tətbiqi, yəni səlahiyyətli dövlət orqanlarının hüquq normalarının konkret hadisəyə tətbiqi sahəsindəki fəaliyyətidir. Hüquq normalarının tətbiqi əsasən iki cəhəti - dövlətin həm hüquq normalarının tətbiqinin təşkil edilməsini, həm də tətbiq aktı qəbul etməsi sahəsindəki fəaliyyətini əhatə edir. ***Deməli, hüquq normalarının tətbiqi hüququn həyata keçirilməsi formalarından biri olmaqla səlahiyyətli dövlət orqanlarının təşkilat fəaliyyəti və xüsusi tətbiq aktı qəbul etməsindən ibarətdir.***

Hüquq tətbiqi əsasən iki üsulla-inandırma və məcburiyyət üsulu ilə olur. İnandırma üsulundan istifadə edilməsi dövlətin adamların şüuruna, onların psixologiyasına və hüquq düşüncəsinə təsir göstərməsində təzahür edir. Demokratik cəmiyyətdə adamların davranışının lazımi istiqamətə yönəldilməsi əksər hallarda məhz inandırma üsulu vasitəsilə həyata keçirilir. Məcburiyyət üsulundan isə zəruri hallarda, inandırma üsulu lazımi nəticə vermədikdə istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosializm cəmiyyətində formal olaraq belə bir

ideya rəhbər götürülürdü ki, məcburiyyət üsulu köməkçi xarakter daşıyır və ondan inandırma əsasında istifadə edilir.

Qeyd edildiyi kimi, hüquq normalarının tətbiqi prosesində qanunçuluğa riayət edilməsi hüquq normalarının göstərişlərinin düzgün yerinə yetirilməsinin əsasını təşkil edir. Əgər hüquq normalarının tətbiqi prosesinin iki əsas cəhəti: səlahiyyətli dövlət orqanlarının normaların tətbiqi prosesinin təşkili sahəsindəki işini və son nəticədə hüquqi akt qəbul edilməsini əhatə etdiyini nəzərə alsaq, onda aydın olur ki, yalnız hər iki mərhələdə qanunçuluğa riayət edilməsi hüquq normalarının düzgün tətbiqini təmin edə bilər. Hüquq normasının düzgün tətbiq edilməsi bir sıra şərtlər irəli sürür.

Ancaq bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, hüququn tətbiqi, yalnız ictimai qaydanı pozanlara qarşı həyata keçirilən mübarizə deyildir. Bu eyni zamanda ictimai münasibətlərin iştirakçılarının sosial həyatının qaydaya salınmasına və təşkilinə yönəlmiş fəaliyyətdir. Məsələn, hərbi xidmətə çıxırış, ali məktəbə qəbul, vəzifəyə təyin, ordenlə təltif – bunlar hamısı hüququn tətbiqidir. Buna görə də, hüquq nəzəriyyəsində hüququn tətbiqinin əməliyyat icra və hüquq mühafizə kimi funksiya və ya formaları fərqləndirilir.

Əvvələn, hüquq normalarının tətbiqi səlahiyyətli olan orqan tərəfindən həyata keçirilməlidir; ikincisi, qanunların tətbiqi üzrə təşkilati fəaliyyət dövlət orqanının səlahiyyət hüdudunu aşmamalı, yəni onun hüquq və vəzifələri çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır; üçüncüsü, hüquq normaları yalnız normanın hipotезasında nəzərdə tutulan hallarda, hipotезaya uyğun olaraq tətbiq edilməlidir; dördüncüsü, hüquq normalarının tətbiqi onun dispozisiyasının göstərişlərinə uyğun olmalıdır və normanın özündə nəzərdə tutulan faktlara tətbiq edilə bilər; beşincisi, səlahiyyətli dövlət orqanlarının təşkilatçılıq işinin nəticəsində verilən tətbiq aktı həm forma, həm də məzmunca düzgün tərtib olunmalıdır.

«Hüququ dövlət orqanları: xüsusi səlahiyyətlərə malik və yaxud işi hüquq-mühafizə fəaliyyəti ilə bağlı olan hakimiyyət nümayəndələri tətbiq edir» (7, S. 501). Hüququn tətbiqinə daha aydın nümunəsi məhkəmələrin fəaliyyətində büruzə verir. Hər hansı mülki iş üzrə qərar verən məhkəmə hüququ tətbiq edir, öz hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirir. O vətəndaşın hüquq və vəzifələri sferasına müdaxilə edir və hüquqtətbiqetmə aktı «yaradır». Bu akt isə özündə məcburiyyət elementini ehtiva edir. Belə bir fəaliyyət eyni zamanda «DYP» əməkdaşları tərəfindən yol hərəkətinin təhlükəsizlik qaydaların pozan şəxslərə qarşı cərimə tətbiq olunarkən büruzə verir. Akt isə tərtib olunan protokolda ifadə olunur. Bu iki misaldan bir eyni zamanda aydın şəkildə görünür ki, hüququ dövlət orqanları və ya konkret vəzifəli şəxslər (xüsusi səlahiyyətlərə malik) tətbiq edə bilər.

Hüququn tətbiqini ona əməl edilməsindən, istifadə və icra olunmasından fərqləndirmək lazımdır. Bu fərqdə aşağıdakı bir sıra xarakterik cəhətləri göstərmək olar:

Öz mahiyyətinə görə hüququn tətbiqi dövlət fəaliyyətinin təşkilədiçi forması kimi çıxış edir. Bununla da ictimai münasibətlərin müxtəlif subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin dəqiq təşkilati başlanğıcların müəyyən etmək

yolu ilə ictimai həyat qaydaya salınır. Bu fəaliyyət həyati halların həll edilməsinin xüsusi üsulları ilə bağlıdır və peşəkarlıq tələb edir. Bütün bunları nəzərə alaraq dövlət belə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün xüsusi subyektləri müəyyən edib, onlara hakimiyyət səlahiyyətləri verir. Belə orqanlara aiddir: dövlət orqanları - məhkəmə, polis, prokurorluq, vergi müfəttişliyi və s., vəzifəli şəxslər - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, icra hakimiyyəti, prokuror, müstəntiq və s. bəzi ictimai təşkilatlar - yoldaşlıq məhkəmələri, həmkarlar ittifaqları.

Beləliklə yuxarıda göstərilən bütün əsaslara uyğun olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, *hüququn tətbiqi-hüquq normalarının aidiyyəti subyektlərinə onlara məxsus hüquq və vəzifələrin realizəsini, habelə sözü gedən prosesə nəzarəti təmin etmək məqsədi ilə səlahiyyətli orqanların və şəxslərin amirana təşkil olunan fəaliyyətidir.*

Hüquq normalarının tətbiqinin aşağıdakı xarakterik əlamətlərini göstərmək məqsədə uyğun olardı:

1) Hüquq tətbiq etmə fəaliyyəti ilə yalnız səlahiyyətli dövlət orqanları (vəzifəli şəxslər) və ya dövlətin verdiyi səlahiyyət əsasında ictimaiyyət orqanları məşğul ola bilərlər. Məsələn, şəhər icra hakimiyyəti, prefektura, məhkəmə, müəssisənin müdiriyyəti, hərbi hissə komandiri, həmkarlar ittifaqı. Vəzifəli şəxs olmayan ayrı-ayrı vətəndaşlar isə xüsusi səlahiyyətlərə malik deyildir və beləliklə, hüquq norması tətbiq edə bilməzlər.

2) Hüquq normasının tətbiqi üzrə fəaliyyət hakimiyyət xarakterinə malikdir. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə məhkəmənin və ya cinayət işinin istintaqı üzrə müstəntiqin fəaliyyətini misal göstərmək olar.

3) Hüquq tətbiq etmə fəaliyyətinin məzmunu hüquq normaları əsasında fərdi hüquqi göstərişlər-aktlar verilməsində ifadə olunur. Bu aktlar müəyyən həyati hallara aid olur və konkret şəxslərə ünvanlanır. Məsələn, yerli icra hakimiyyəti orqanların qərarı, cinayət törətmiş şəxsə münasibətdə məhkəmənin hökmü və s.

4) Hüquq normasının tətbiqi qanunla dəqiq müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir. Jinayət və mülki hüquq normalarının tətbiqi zamanı belə qayda xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malik olur.

Bəs nə vaxt hansı hallarda hüquq normasının tətbiqinə zərurət yaranır ?

1. Hüquq norması səlahiyyətli orqanlar tərəfindən o vaxt tətbiq olunur ki, konkret şəxslərin nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələri həmin orqanların dövlət-hakimiyyət fəaliyyəti olmadan yarana və həyata keçə bilmir. Bu hüquq və vəzifələrin yaranması və həyata keçməsi üçün hər bir konkret halda səlahiyyətli orqan tərəfindən konkret şəxsə münasibətdə hakimiyyət xarakterli qərar verilməsi zəruridir. Məsələn, əmək hüququnu həyata keçirmək üçün müəssisə, idarə, təşkilat müdiriyyətinin isə qəbul haqqında rəsmi qərarı zəruridir.

2. Səlahiyyətli orqanların hüquq tətbiq etmə fəaliyyəti o vaxt zəruri olur ki, vətəndaşların və təşkilatların subyektiv hüquqlarından istifadəsi üçün müəyyən maneələr mövcud olur. Məsələn, vətəndaş qanuni əsaslarla ev almışdır, başqa şəxslər isə onun həmin evə sahiblik hüququnun realizəsi üçün

manea yaradırlar. Belə halda vətəndaş inzibati orqana və ya məhkəməyə müraciət edir, həmin orqanlar isə ev sahibinin pozulmuş hüquqlarının bərpasına yönəlmiş qərar qəbul edirlər.

3. Hüquqi vəzifələr könüllü olaraq icra edilmədikdə də hüquq normalarının tətbiqinə zərurət yaranır. Məsələn, bir təşkilat müqavilə üzrə digər təşkilata müəyyən məhsulu tədarük etməyi öhdəsinə götürür, lakin öz öhdəliyini yerinə yetirmir. Bu halda səlahiyyətli orqan - arbitrac, məhkəmə təşkilatın öz üzərinə götürdüyü öhdəliyin yerinə yetirilməsinin məcburi qaydada təmin edilməsinə yönələn qərar qəbul edir.

4. Hüquq pozuntusu törədildikdə və hüquq pozuntusunu törədən şəxsə müvafiq hüquqi təsir tədbirləri təyin etmək lazım gəldikdə hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti həmişə zəruridir. Belə ki, hərbi qulluqçular tərəfindən intizam xətası törədildikdə yalnız komandir - rəis tənbeh tədbiri təyin edir. Jinayət törədildikdə isə yalnız məhkəmə cinayət hüquq normaları əsasında cəza tədbiri təyin edir.

Hüquq normalarının tətbiq edilməsi prosesində aşağıdakı məsələlər qarşıya çıxır:

1) məlum hadisəyə hansı hüquq norması uyğun gəlir, həmin hüquq norması hansı hüquq mənbəyində və nə dərəcədə dəqiq əks olunmuşdur;

2) həmin hüquq normasının zamana, məkana və şəxslərə görə qüvvəsinin həddi necədir;

3) axtarılan hüquq norması öz məzmun və mənasına görə bu və ya buna oxşar eynicinsli hadisələrdə tətbiq olunan hüquq normasıdır mı;

4) əgər müəyyən bir hadisə ümumiyyətlə heç bir hüquq normasında nəzərdə tutulmayıbsa nə etmək lazımdır və i.a.

Rus hüquqşünası Y.Q.Tkaçenko bu məsələləri həll etmək üçün dövlət orqanlarının hüquq normalarının tətbiqinə yönəldilmiş fəaliyyətini beş mərhələyə ayırır:

1) faktiki şərait və hüquq münasibətində iştirak edənlərin rəftarlarını müəyyənləşdirmək və ya ona qiymət vermək üçün norma seçmək;

2) tələb olunan hüquq normasından ibarət hüquq aktının mətninin düzgünlüyünü yəqin etmək və onun qüvvəsini müəyyən etmək;

3) hüquq normasının məna və məzmununu aydınlaşdırmaq, izah etmək;

4) hüquq normasını təfsir etmək;

5) iş üzrə çıxarılmış qərarı möhkəmləndirmək üçün akt qəbul etmək.

Hüquq ədəbiyyatında hüququn tətbiqi prosesinin mərhələləri haqqında vahid fikir yoxdur. Ümumilikdə isə bu prosesin üç əsas mərhələyə bölünməsi fikri daha geniş yayılmışdır:

1) işin faktik əsaslarının müəyyən edilməsi;

2) işin hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi;

3) iş üzrə qərar qəbul edilməsi.

Bunların hər biri haqda müəyyən mülahizə yetirmək mümkündür:

1. İşin faktiki hallarının müəyyən edilməsi.

Hüquq normasının tətbiqi artıq qeyd edildiyi kimi, müəyyən faktlardan təşəkkül tapan konkret hadisəyə münasibətdə onun realizəsini təmin etməyə yönəldilmişdir. Bu faktlar isə özlüyündə hüquq normasının tətbiq edilməsi üçün

faktiki əsas yaradır. Məhz buna görə də hüquq normasını tətbiq edən şəxs ilk növbədə hüquqi işi düzgün həll etmək üçün zəruri olan bu faktları seçib ayırmalıdır. Sonra isə həmin faktları hərtərəfli təhlil etməli və qiymətləndirməlidir.

İş üzrə faktik halların müəyyən edilməsi qanuni və əsaslı olmalıdır. Çünki hüquq normasının düzgün tətbiqi bundan çox asılıdır. İşin hallarının əsaslılığının və tamlığının müəyyən olunmasına faktların dərin və hərtərəfli tədqiq olunması, onların həqiqiliyinin və obyektiv etibarlılığının aydınlaşdırılması yolu ilə nail olmaq mümkündür. İş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi üçün faktlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və səbəb-nəticə asılılığında təhlil edilməlidir.

«Etibarlıq mövqeyindən sübutların qiymətləndirilməsi hüquq nəzəriyyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir və sübutetmə (institutunda) ifadə olunur. Bu nəzəri biliklərin istifadəsi sferası əsasən – cinayət prosesi və mülki məhkəmə icraatıdır. Burada böyük bir tələblər sistemi mövcuddur-faktların kifayətliliyi, qiymətləndirmə prosedurları, ekspertiza və s.» (7, S. 503). Məsələn orta əsrlərdə məhkəmə icraatında sübutların formal meyarları müəyyən olunmuşdur: ordalia, qiymətləndirici xarakter (məs, Avropada kişinin və ya iki nəfərin ifadəsi daha üstün idi). Burada sübutlar azad və oxşar qiymətləndirilmişdi. Bu isə obyektiv həqiqətin müəyyən olunmasına tələb olunurdu.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hüquqtətbiqetmə orqanlarının müəyyən hadisə üçün xarakterik olan bütün faktları tədqiq etməsi vacib deyildir. Bu zaman ancaq hüquqi işin həlli ilə birbaşa bağlı olan faktları təhlil etmək lazımdır. Başqa sözlə, faktiki hallar həmin hallara tətbiq edilən hüquq normalarına münasibətdə müəyyən edilir. Məsələn, konkret cinayət işi üzrə faktik halları tədqiq edərkən ilk növbədə bu faktları müəyyən etmək lazımdır: cinayəti kim törətmişdir, cinayətin törədilmə vaxtı və yeri, hansı üsulla törədilmişdir cinayətin edilmə motivi nə olmuşdur. Hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktlar şahid ifadələrinin, hadisə yerinin müayinəsi nəticələrinin, ekspertizanın, sənədlərin, predmetlərin və başqa materialların tədqiqinin və digər göstəricilərin köməyi ilə müəyyən edilir. Bunlar qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada müəyyən edilir və hüquqi sübutlar adlanır.

2. Tədqiq edilən faktik hallara tətbiq olunmalı hüquq normasının seçilməsi və təhlil edilməsi. İşin hallarının hüquqi əhəmiyyəti müəyyən edildikdən sonra hüquq normasının tətbiq olunmasının ikinci mərhələsi başlayır. Bu mərhələdə hüquqtətbiqetmə orqanı baxılan iş üzrə hansı normanın tətbiq edilməsi məsələsini həll edir. Normanı seçmək - işin faktiki hallarına hüquqi qiymət vermək deməkdir.

Bundan sonra həmin normanın mətninin qanunçuluq baxımdan dəqiqliyini və əslinə uyğunluğunu müəyyən etmək, mətndə səhv buraxılıb-buraxılmadığını, yaxud normanın dəyişib-dəyişmədiyini yoxlamaq lazımdır. Bunun üçün rəsmi dərc olunmuş mətnlərdən istifadə etmək lazımdır. Bundan əlavə normanın əlavə və dəyişikliklər edilmiş axırıncı redaksiyasını əsas götürmək vacibdir. Buradaca hüquqtətbiqetmə orqanı müəyyən etməlidir ki,

seçilmiş norma qanunla və digər normativ aktlarla ziddiyyət təşkil edirmi. Hüquq norması o halda tətbiq oluna bilər ki, o, yuxarı orqanlarının aktlarının tələblərinə uyğun olsun.

Seçilmiş norma təhlil edilərkən onun zamana, məkana və şəxslərə görə qüvvəsi dərindən və hərtərəfli yoxlanılmalıdır. Bu o deməkdir ki, hüquqtətbiqetmə orqanı aşağıdakı halları dəqiq müəyyən etməlidir:

- konkret işin həll edilməsi üçün əsas götürülmüş hüquq norması həmin vaxt qüvvədədir;

- bu norma həmin işin həll edilməli olduğu ərazidə qüvvədədir;

- normanın qüvvəsi onun tətbiq edilməli olduğu şəxsə şamil edilir.

Hüquq norması seçilib təhlil edilərkən bəzən həmin hadisənin məzmun etibarı ilə uyğun gəlməyən, hətta da ziddiyyət təşkil edən bir neçə norma ilə nizama salındığı aşkar olur. Belə hal hüquq normalarının kolliziyası adlanır. Bəs belə olan halda məsələ necə həll olunur? Səlahiyyətli orqan bu zaman hansı hüquq normasını tətbiq etməlidir? Hüquqtətbiqetmə fəaliyyətində kolliziyanın həllinin aşağıdakı qaydası mövcuddur:

1) əgər federativ norma onun subyektinin norması ilə ziddiyyət təşkil edirsə, onda federativ qanun tətbiq edilir;

2) əgər müxtəlif orqanlar tərəfindən qəbul edilmiş normalar kolliziya təşkil edirsə onda ali orqan tərəfindən qəbul olunmuş norma tətbiq edilir;

3) eyni orqan tərəfindən müxtəlif vaxtlarda qəbul olunmuş normalar ziddiyyət təşkil edərsə, bu zaman vaxt etibarilə axırncı qəbul edilmiş norma tətbiq edilir;

4) əgər ümumi və xüsusi normalar arasında kolliziya mövcuddursa, belə olan halda xüsusi norma tətbiq edilir.

Haqqında danışılan mərhələdə səlahiyyətli orqanın vəzifəsinə tətbiq edilməli normanın təfsir edilməsi - aydınlaşdırılması, habelə hüquqdakı boşluğun hüququn analogiyası yolu ilə, aradan qaldırılması məsələləri də daxildir.

3. Səlahiyyətli orqanın qərar çıxarması və bu qərarın maraqlı şəxslərə və təşkilatlara çatdırılması.

Bu mərhələ hüquq normasının tətbiqi prosesinin həlledici və əsas mərhələsidir. Faktik halların müəyyən edilməsi, habelə hüquq normasının seçilməsi və təhlil edilməsi səlahiyyətli orqan tərəfindən fərdi hüquqi aktların, məsələn məhkəmə hökmü, vəzifəli şəxsin əmrinin verilməsini hazırlayır. Konkret qərarın çıxarılmasından əvvəl işin hallarının düzgün, tam və hərtərəfli tədqiq edilməsinə, onların etibarlılığına və onlara düzgün hüquqi qiymət verilməsinə, tətbiq edilməli normanın həmin halla əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Səlahiyyətli dövlət adından qərar çıxarır və onu maraqlı şəxslərə və təşkilatlara elan edir.

Bununla da hüquq normasının tətbiqi prosesi başa çatır və bundan sonra konkret hüquq və vəzifələri əks etdirən hüquq normasının tətbiqi aktının yerinə yetirilməsi prosesi başlayır.

SUAL 3 Hüquq normalarının tətbiqi aktlarının anlayışı və növləri

Əvvəlki sualda qeyd edildiyi kimi hüquq tətbiq etmə ilə bağlı səlahiyyətli orqanın fəaliyyəti hüquq normasının tətbiqi aktının verilməsi ilə sona çatır. O, qəbul edilmiş qərarı qəti müəyyən edir, ona rəsmi əhəmiyyət və məcburi xarakter verir.

Hüquq tətbiqetmə aktı - konkret hüquqi iş üzrə subyektiv hüquqların, yaxud hüquqi vəzifələrin varlığını, yaxud yoxluğunu müəyyən etmək və müvafiq hüquq normaları əsasında onların hədlərini müəyyənləşdirmək və onların realizəsi maraqları baxımından səlahiyyətli subyektin icra etdiyi dövlət-amiranə fərdi - müəyyən aktdır.

Hüquq normalarının tətbiqi aktları aşağıdakı əsas əlamətlərlə xarakterizə olunur.

Əvvəla, hüquq normasının tətbiqi aktı hakimiyyət xarakteri daşıyır və dövlətin *məcburetmə qüvvəsi* ilə qorunur. Yəni bu akt kimliyindən asılı olmayaraq hansı şəxsə aiddirsə mütləq icra olunmalıdır və zəruri hallarda məcburetmə yolu ilə realizə olunur. Məsələn, vətəndaş tərəfindən müvəqqəti istifadəyə götürülmüş şeyin geri qaytarılması haqqında məhkəmənin qərarı mütləq icra olunmalıdır. Bu aktın tələblərini pozan şəxsin əməli hüquq normasının pozulması sayılır və o, bunun əsasında mühakimə olunur.

İkincisi, tətbiqi akt *fərdi* hüquqi aktdır. O, konkret şəxsə aid olur. Hüquqtətbiqetmə aktı ancaq bu hal üçün hüquqi qüvvəyə malikdir və onu oxşar hala aid etmək olmaz. Bununla da o, ümumi xarakter daşıyan normativ hüquqi aktlardan fərqlənir. Hüquq norması bir çox eyni tipli halları nizama salır və hərəkətləri bu dairəyə daxil olan bütün şəxslərə (konkret müəyyən edilməmiş) aid edilir. Onlar bir deyil, bir neçə dəfə tətbiq etmək üçün müəyyən olunmuşdur. Lakin *fərdi hüquqi aktlar hüquq normalarını əks etdirmir*. Onlar konkret şəxslərə və təşkilatlara aiddir və yalnız bir dəfə tətbiq edilir. Buna görə də hüquq normasını tətbiq etmə aktı *hüququn mənbəyi hesab edilmir*.

Üçüncüsü hüquqtətbiqetmə aktı *qanuni olmalıdır, o qanuna müvafiq qaydada çıxarılmalı*, müəyyən hüquq normasına əsaslanmalıdır. Məsələn, cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasına dair məhkəmə hökmü ancaq cinayət

hüquq normasına əsasən çıxarılmalıdır. Əgər tətbiq aktı qanuna müvafiq deyildirsə, o, hökmən ləğv edilməlidir.

Dördüncüsü, hüquq normasının tətbiq aktı ***qanunla müəyyən edilmiş formada çıxarılmalı və dəqiq ada malik olmalıdır*** qanun fərdi hüquqi aktların çıxarılmasının və rəsmiləşdirilməsinin qaydasını dəqiq və qəti müəyyən etmişdir. Məsələn, hüquq mühafizə orqanları (məhkəmə, prokurorluq orqanları) tərəfindən çıxarılan aktlarda aşağıdakı ünsürlər mütləq öz əksini tapmalıdır:

1. giriş hissə, burada aktın, onu vermiş orqanın adı, verilmə vaxtı, konkret ünvanı göstərilir;
2. təsviri hissə, burada işin faktik halları təsvir edilir;
3. əsaslandırıcı hissə, burada qəbul edilmiş qərar əsaslandırılır;
4. nəticə hissəsi, burada işə, qərarın məzmunu dəqiq göstərilməlidir.

Hər bir hüquqtətbiqetmə aktı qəti müəyyən olunmuş ada malik olmalıdır:

1. hökm,
2. əmr,
3. qərar,
4. sərəncam və s.

Hüquqtətbiqetmə aktları hüquqi məzmunu malik olsa da onlarda hüquq normaları mövcud deyil. Həmin aktlarda ifadə olunan göstərişlərin fərdi xarakter daşdığını yuxarıda qeyd etmişik. Yəni onlarda ümumilik yoxdur. Bu aktlar konkretir və müəyyən normativ-hüquqi aktda ifadə olunan hüquq norması əsasında yaranır. Bu o deməkdir ki, hüquqtətbiqetmə aktı ümumi davranış qaydalarını hüquq normalarının fərdi hallara, münasibətlərə tətbiq olunmasını rəsmiləşdirən akt kimi çıxış edir. Normativ-hüquqi aktlardan fərqli olaraq hüquqtətbiqetmə aktlarının ünvanlandığı subyektlər dəqiq məlumdur və konkretir. M.Məlikovanın yazdığı kimi, bu cür aktlar ümumidavranış qaydalarının konkret hallara tətbiq olunmasına kömək etməklə bir növ normativ aktları konkretləşdirir.

«Ona görə də hüquq normalarının tətbiqi aktları adətən konkret subyektin ünvanına yönəldilmiş olur. Bu baxımdan hüququn tətbiqi aktları qanunverici orqanın, daha doğrusu hüquqyaratma orqanlarının müəyyən etdiyi qaydalar ilə konkret həyati faktlar arasında bir növ əlaqələndirici rol oynayır, sinfin, xalqların normativ aktlarda ifadə olunan dövlət iradəsinin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Hüququn tətbiqi aktı olmadan normativ akt yalnız dövlətin tələbi, göstərişi olaraq qalardı. Beləliklə, hüququn tətbiqi aktı dövlət göstərişlərinin həyati faktlara tətbiq olunmasını təmin edir» (3, S.238).

Hüquqtətbiqetmə aktının qüvvəsi konkret münasibətlə məhdudlaşır. Normativ-hüquqi aktlar işə normalarda nəzərdə tutulan bütün hallarda və münasibətlərdə öz hüquqi qüvvəsini göstərir. Odur ki, normativ-hüquqi aktlar ayrı-ayrı münasibətlərin yaranıb başa çatmasından və ya yaranıb-yaranmamasından asılı olmadan hüquqyaratma orqanı tərəfindən ləğv olunmayanadək öz hüquqi qüvvəsini saxlayır.

Ancaq hüquqtətbiqetmə aktı konkret münasibətdən asılı olaraq qüvvədə olur və münasibət bitdikdən sonra öz qüvvəsini və əvvəlki əhəmiyyətini itirir. Məsələn, hansısa bir şəxsin başqasına vurduğu zərərin ödənilməsi ilə əlaqədar məhkəmənin çıxardığı qərar icra olunduqdan sonra onun qüvvəsi başa çatır. Yəni müvafiq hüquq norması əsasında tənzimlədiyi münasibətin başa çatması ilə hüquqtətbiqetmə aktının qüvvəsi bitir. Artıq bundan sonra həmin konkret münasibət təkrarlana bilməz. Lakin müvafiq hüquq norması, gələcəkdə yarana biləcək hər hansı bir konkret münasibəti tənzimləmək üçün qüvvədə qalmaqda davam edir.

Hüququn tətbiqi aktını demək olar ki, bütün dövlət orqanları qəbul edirlər. Buna görə də onları müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirmək olar:

1. Hüquq normalarının tətbiqini həyata keçirən subyektlərə görə aktlar belə təsnif edilir:

- dövlət orqanları və ictimai təşkilatların aktları;
- Nazirlər Kabinetinin aktları;
- Naxçıvan MR-in Ali Məclisinin aktları;
- ədalət mühakiməsi orqanlarının aktları;
- prokurorluq orqanları aktları;
- nəzarət və yoxlama orqanlarının aktları;
- kollegial və təkbaşına qəbul edilən aktlar.

2. Hüquqi tənzimləmə predmetinə görə, yəni hüquq sahələrinə görə bu aktları fərqləndirirlər:

- konstitusion-hüquqi aktlar;
- inzibati hüquqi aktlar;
- cinayət hüquqi aktlar;
- maddi və prosessual hüquq tətbiqetmə aktları.

3. Hüquq tətbiqetmə fəaliyyətinin formasına görə:

- hüquq normasının dispozisiyasının tətbiqi ilə bağlı olub, icazəli məzmununa malik olan **icra aktları**;

- edilmiş hüquq pozuntularına görə hüquqi sanksiyaların reallaşdırılması ilə bağlı olan hüquq **mühafizəedici aktlar**.

4. Funksional əlamətinə görə, yəni hüquqi tənzimləmə mexanizmində onların yerinə görə iki növü fərqləndirilir:

- konkret münasibətin subyektlərini müəyyən edən, onların subyektin hüquq və vəzifələrinin həcmi göstərən, konkret hüquq münasibətinin yaranma anını, onun inkişafı və xitam şərtlərini nəzərdə tutan **tənzimləyici aktlar**;

- **hüquq tənzimləyici aktlar**.

5. Xarici ifadə formasına görə aktlar, **sənədlər** və **hərəkətlərə** bölünür.

Hüquqtətbiqetmə aktının sənəd növü səlahiyyətli orqanın yazılı şəkildə tərtib edilmiş və daxili strukturuna, hüquqi qüvvəyə və qəbuletmə prosedurana malik formasıdır.

6. Strukturuna görə onları belə fərqləndirmək olar:

- dörd əsas tərkib hissəyə - giriş, təsviri, motiv və nəticə (höküm) hissəyə malik olan aktlar;

- üç hissədən: giriş, təsviri, nəticədən ibarət olan istintaq və inzibati protokollar;

- giriş və nəticə hissələrindən ibarət olub, müəyyən hərəkətlərin edilməsinə icazə verən aktlar;

- ancaq nəticə hissəsinə malik olan aktlar. Məsələn, vəzifəli şəxs tərəfindən müvafiq sənədlərdə «təsdiq edilsin», «ödənilsin», «icra edilsin» dərkənarları olan aktlar.

7. Adlandırılmasına görə hüququn tətbiqi aktları qərar, əmr, protokol, hökm, qərarad qətnamə və s. bölünür.

Hüquq tətbiqedicisi hərəkət - aktlar *şifahi* və *konklyudent* aktlara bölünür. Şifahi aktlara misal olaraq orqan rəhbərinin tabeliyində olan işçilərə şifahi sərəncamını göstərmək olar.

Konklyudent aktlar müəyyən cestlər, hərəkətlər vastəsilə həyata keçirilir. Məsələn, nəqliyyat və piyadaların hərəkətlərini tənzim edən polis - nizamlayıcının cesti.

Bütün hüququn tətbiqi aktları hakimiyyət qüvvəsinə malikdirlər və hüquqi nəticələr yaradırlar.

1. Hüquqi əhəmiyyətinə görə aktlar *əsas* və *köməkçi* hissələrə bölünürlər. Əsas aktlar hüquqi iş üzrə bitmiş qərara malik olan aktlardır - hökm, qətnamə.

Köməkçi aktlar isə əsas aktların dərc edilməsi haqqında göstərişləri əks etdirən aktlardır - nəzarət və təftiş.

Zaman daxilində qüvvəsinə görə aktlar *birdəfəlik* - cərimə qoyulması və *davamedici*-nikahın qeyd edilməsi, təqaüdün təyin edilməsi və s. aktlara bölünür.

2. Hüquq tətbiqedicisi aktların dəyərliliyi ictimai münasibətlərə hüquqi təsir mexanizmində onların zəruriliyi və faydalılığı səbəblərinə görə xüsusi dəyərə malik olmasındandır.

Hüquq tətbiqedicisi aktların dəyərliliyi həm də ondadır ki, onlar normativ hüquqi aktlarla birgə və ya eyni zamanda müəyyən sosial məqsədləri realizə edirlər. Hüquq tətbiqedicisi aktlar qarşısında duran məqsədlərin nəticəliliyi onların səmərəliliyinə şahidlik edir. O, yüksək, əhəmiyyətli, orta dərəcəli, natamam, aşağı ola bilər. Hüquq tətbiqedicisi aktın səmərəliliyinin üzə çıxarılması aktın bütün məqsədlərinin, onun qüvvəsinin nəticələrinin, nəticələri məqsədlərlə müqayisəsinin, habelə labüd məsrəflərin nəzərə alınmasının müəyyənləşməsi kimi mürəkkəb işlə bağlıdır.

Hüquq tətbiqetmə aktların səmərəliliyi o zaman üzə çıxır ki, onlar digər, o cümlədən hüquqi təsir vasitələri ilə birgə müəyyən nəticə yaradırlar. Lakin hüquq tətbiqedicisi aktların səmərəliliyini ilk növbədə onların insanların davranışına ümumi təsir vasitələri sistemində, öz məqsədlərini yerinə yetirməsində görmək lazımdır.

Hüquq tətbiqedicisi aktların tam səmərəliliyi o zaman əldə olunur ki, onların bütün məqsədləri - istər yaxın, istərsə də ayrıca və son - cəmiyyət üçün çox az ziyanla, az iqtisadi məsrəflərlə və mümkün qədər qısa müddətdə yerinə yetirilmişdir.

Qeyd etdik ki, normanın əməli olaraq tətbiq edilməsi tətbiq aktları xarakteri daşıyan rəsmi qərar və ya hökm çıxarılması yolu ilə olur. Tətbiq aktı hüquq normasının tətbiqi prosesindən obyektiv surətdə irəli gəlməlidir. Tətbiq aktının verilməsi o deməkdir ki, hüquq normasını tətbiq edən subyekt məhz həmin qanunun tətbiq edilməsi zərurəti barədə qərara gəlmişdir. Əgər normanın tətbiqi prosesi bütünlüklə düzgün getmişsə, demək tətbiq aktı da qanunidir.

Tətbiq aktı bir güzgü kimi normanın tətbiq edilmə prosesini özündə əks etdirir. Subyekt tətbiq aktı verənə qədər nələrlə etmişsə, bunlar hamısı təfəkkür prosesinə aiddir, kənar şəxslər bunu görmürlər. Subyektin işi qiymətləndirib, müvafiq norma seçməsinin düzgün olub-olmamasını məhz tətbiq aktı ilə müəyyən etmək mümkündür. Əgər tətbiq aktı həm forma, həm də məzmun etibarını ilə qanuna uyğundursa, deməli subyektin işin öyrənilməsi və norma seçməsi üzrə təfəkkür prosesi də düzgün olmuşdur. Buna görə də tətbiq aktının böyük əhəmiyyəti vardır.

Lakin subyektin fəaliyyəti tətbiqetmə aktı çıxarmaqla tamamlanmır. Tətbiq aktını həyata keçirmək də zəruridir. Qanunun tətbiqi prosesi yalnız tətbiq aktı həyata keçirildiyi halda başa çatdırılmış hesab edilə bilər. Burada söhbət hüquq normasının konkret hadisəyə əməli olaraq tətbiq olunmasından gedir.

Hüququn ictimai münasibətlərin nizamlayıcısı olmaq rolu və onun ictimai münasibətlərə təsiri faktiki olaraq elə bu zaman təzahür edir. Beləliklə, düzgün çıxarılmış tətbiq aktı hüququn həyata keçirilməsi üçün yuridik zəmindir.

NƏTİCƏ

Qeyd etdik ki, hüququn sosial təyinatı insan davranışını nizamlamaqdan ibarətdir. Lakin müəyyən etdik ki, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş hüquq normaları onların həyata keçirilməsi mexanizmi olmadan öz tənzimləmə funksiyalarını yerinə yetirə bilməzlər. Hüququn realizəsi həmişə hüququayğun davranışla əlaqədardır. Bir halda bu hərəkət, digər halda isə hərəkətsizlikdir. Deməli, ictimai münasibətlərin subyektlərinin hüququayğun davranışı hüquq normasını reallaşdırır, qeyri-hüquqi davranış isə hüquq normasını pozur.

1. hüquq normalarının realizəsi – onların tələblərinin insanların davranışında təcəssüm etməsidir.

Bundan başqa qeyd etdik ki, hüquq normaları müxtəlif formalarda realizə edilir. Əsasən hüquq ədəbiyyatında hüquq normasının məzmunu ilə şərtlənən hərəkətlərin xarakterinə görə hüququn realizəsinin 4 formasının fərqləndirirlər: riayət, icra, istifadə və tətbiq.

Riayət - bu forma vasitəsilə qadağanedici normalar realizə olunur. Bu formanın mahiyyəti qadağan edilən hərəkətləri həyata keçirmədən passiv çəkinmədir.

2. Hüquqa riayət etmə – hüquq normalarının qadağan etdiyi əməlləri etməkdən çəkinməkdir.

İcra - vəzifəqoyucu, məcburedici normaların həyata keçirilməsi ilə bağlı olan aktiv hərəkətləri tələb edir.

3. Hüququn icrası – hüquq normalarının tələb etdiyi fəal hərəkətlərin mütləq yerinə yetirilməsidir.

Hüququn istifadəsi şəxsin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir və deməli, onun iradəsindən asılı olaraq burada həm aktiv, həm də passiv davranış ola bilər.

4. Hüququn istifadəsi – hüquq normalarının ictimai münasibətlərin iştirakçılarna verdiyi imkanların realizəsidir.

Hüququn tətbiqi - hüquq normalarının tələblərinin konkret həyati hallar və şəxslərlə bağlı tətbiqi üzrə fəaliyyətdir.

5. Hüququn tətbiqi – səlahiyyətli dövlət orqanlarının hüquq normalarının konkret hadisəyə tətbiqinə yönəlmiş fəaliyyətdir.

6. Hüququn tətbiqetmə aktı – dövlət hakimiyyət idarəsini özündə ehtiva edən konkret hüquqi iş üzrə səlahiyyətli orqanın müəyyən formada ifadə olunan və ictimai münasibətlərin fərdi tənziminə yönələn rəsmi aktları.

Hüquq normalarının realizə formalarının praktiki mənada təsnifatı hüquq normalarının normal realizəsi prosesinin təminat metodlarının seçimi və qanunvericinin tələb etdiyi nəticələrin əldə edilməsi ilə sıx bağlıdır.